УДК 371.214.41=512.145

М.М. Шәкүрова,
Л.М. Гыйниятуллина

ТАТАР ТЕЛЕН УКЫТУНЫҢ ЯҢАЧА КУЕЛЫШЫНДА М.Х. КОРБАНГАЛИЕВНЕҢ ЭШЧӘНЛЕГЕ (1917–1941 еллар)

Данная статья посвящена исследованию научного наследия по методике преподавания татарского языка в 1917–1941 гг. Этот период характеризуется активным поиском новых теоретически обоснованных методов, приемов и форм обучения татарскому языку в школе. Особое место в методике преподавания татарского языка в школе этого периода занимают работы М.Х. Курбангалиева, который развивает на новой основе идеи К.Д. Ушинского, Каюма Насыри. Его уроки, отражающие методику работы с текстами и словарями, сочетание грамматической теории с практикой, и в наше время представляют большой интерес. В статье рассматриваются структура и содержание учебников татарского языка М.Х. Курбангалиева в историко-методическом плане.

Ключевые слова: научное наследие, преподавание татарского языка, структура и содержание учебников, М.Х. Курбангалиев.

This article is devoted to the study of the scientific heritage in the methodology of teaching the Tatar language in the 17–41 years of the 20th century. This period is characterized by an active search for new theoretically grounded methods, techniques and forms of teaching the Tatar language at school. A special place in the methodology of teaching the Tatar language at school of this period is occupied by the works of M.Kh. Kurbangaliev, who develops on a new basis the ideas of K.D. Ushinsky, Kayum Nasyri. His lessons, reflecting the method of working with texts and dictionaries, the combination of grammatical theory with practice, are of great interest in our time. The article discusses the structure and content of the Tatar language textbooks by M.Kh. Kurbangaliev in historical and methodological terms.

Keywords: scientific heritage, teaching of the Tatar language, structure and content of textbooks, M.Kh. Kurbangaliev.

Татар телен укыту методикасы тарихының үсеш этапларын нигездә алты чорга бүлеп карыйбыз: татар телен укытуның беренче адымнары (1740–1804), мәктәпләр өчен дәреслекләр, үзөйрәткечләр, сөйләүлекләр язу, сүзлекләр төзү һәм тәҗрибә туплау чоры (1804–1890), татар телен укыту методикасының яңа юлларын эзләү чоры (1890–1917), татар телен укыту методикасының чәчәк аткан чоры (1917–1941), совет чоры татар телен укыту методикасы (1941–1990), татар телен укыту методикасының бүгенге торышы (1990–2020) [Шәкүрова, 2010, б. 207].

1917–1941 елларда татар мәктәпләрендә татар телен һәм әдәбиятын укытуның яңача куелышын, татар телен гамәлгә кую мәсьәләләрен күз уңында тотарга кирәк. Татар теленең фәнни эшләнеше

һәм аны дәүләт дәрәҗәсендә куллану – татар зыялыларын күптәннән борчыган төп мәсьәләләрнең берсе. 1917 елгы февраль революциясеннән соң бу юнәлештә беренче адымнар да ясала. Нәкъ шул елның 1–11 майларында Мәскәү шәһәрендә узган I Бөтенрусия мөселман съезды мәгариф өлкәсендә татар телен саклау һәм өйрәнү юнәлешендә мөһим карарлар кабул итә [Хаков, 2003, б. 241]. Әлеге чорда татар әдәби теленең фонетик нормаларын эшкәртү, элифба һәм язу өлкәсендә яшәп килгән каршылыкларны хәл итү һәм орфографик кагыйдәләрне бер тәртипкә китерү, педагогика һәм методика фәнен эшләү, укыту ысулларын ачыклау, «үз эшен белеп эшләүче яхшы эшчеләр, ныклы халыкияләрен» тәрбияләү мәсьәләләре борчый.

1920–1930 еллар татар тел белемен яктыртуга вакытлы матбугат битләрендә, фәнни җыентыкларда зур урын бирелә: «Мәгариф» (1938 елдан «Совет мәктәбе»), «Безнең юл» («Атака», Совет әдәбияты»), «Татарстан» журналлары, «Кызыл Татарстан» газетасы һ.б. Бу чорда комплекслап укыту методы, Дальтон-план, бригада-лаборатория, проектлар методлары кулланыла башлый.

1927 елда Казанда Бөтенсоюз тел-әдәбият укытучылары конференциясе үткәрелә һәм тел-әдәбият укыту мәсьәләләре карала. 1928–1929 уку елында мәктәпләрдә уку-укыту эшләрен яхшырту юлында төрле чаралар үткәрелә һәм гамәлдәге дәреслекләрне тикшерүгә дә зур игътибар бирелә. Ул елларда башлангыч мәктәп дәреслекләренең эчтәлеген һәрьяклап яхшырту, аларны берничә еллык итеп стабильләштерү һәм ул дәреслекләрнең кайсы төбәкләрдә таратылырга тиешлеген билгеләү мәсьәләләре дә карала [Ибраһимов, 1994, б. 165].

1927 елда хөкүмәтнең махсус карары белән латин алфавиты татар теленең рәсми алфавиты итеп кабул ителә. 1939 елда М.Х. Корбангалиев Һәм Ш.А. Рамазанов тарафыннан төзелгән кирилл алфавиты проекты хөкүмәт указы белән рәсми төстә раслана. Алфавит алмаштыру үз чиратында уку-укыту барышын катлауландыра: яңа дәреслекләр һәм программалар, методик кулланмалар чыгару, уку китаплары бастыру, орфография кагыйдәләрен төзү, язуга кергән үзгәрешләрне һәм аермалыкларны күрсәтү һ.б.

Бу чорда татар телен укытуның яңача куелышында М.Х. Корбангалиевнең эшчәнлеге аеруча зур. Күренекле педагог, методист, тел галиме һәм җәмәгать эшлеклесе *Мөхетдин Хафиз улы Корбангалиев* 1873 елның 20 ноябрендә элекке Вятка губернасы Алабуга өязенең Биектау авылында туган. Ул халык мәгарифенә төпле нигез салучыларның берсе була [Вәлиева, 1951, б. 6]. Мирасы гаять зур һәм күпкырлы: әлифбалар, дәреслекләр, методик кулланмалар, программа һәм сүзлекләр, грамматика китаплары һ.б. Моны Г. Ибраһимов та үзенең «Мәдәни хезмәт юлында 30 ел» дигән мәкаләсендә (1925) ассызыклап үтә һәм М.Х. Корбангалиевне «мөхтәрәм карт педагог», уку-укыту мәсьәләләрендә «урыс-Аурупа нигезләрен өйрәтүче» буларак та бәяли [Шәкүрова, 2012, б. 45].

М.Х. Корбангалиев – XIX гасырның икенче яртысында иҗат иткән рус педагогларыннан К.Д. Ушинский, В.П. Вахтеров, А.П. Флеровларның эшчәнлеген дәвам иттерүче [Ханбиков, 1975, б. 106]. Аның педагогик эшчәнлеге һәм карашлары З.Т. Шәрәфетдинов тарафыннан җентекләп өйрәнелгән [Шарафутдинов, Ханбиков, 1998, б. 34].

1914 елдан «Мәктәп» (1918 елдан «Мәгариф» дип атала башлый) журналында татар телен укытуның эчтәлеге, максаты-бурычлары, укыту ысуллары һәм алымнары, төрле фән программалары турында мәкаләләр яза, тәрбия эшен дөрес алып барырга өйрәтә, рус һәм чит ил педагогларының прогрессив идеяләрен пропагандалый (Я.А. Каменский, Ж.Ж. Руссо, Д. Локк һ.б.).

1914 елда М.Х. Корбангалиевнең «Дөрес язарга өйрәтү тәмринаты» дигән мәкаләсе «Мәктәп» журналында басылып чыга. Әлеге мәкаләдә автор төп ике ысулны билгеләп үтә:

1) имла,

2) күчереп яздыру.

«Әлеге ике ысул бер-берсеннән аерылгысыз кулланылганда гына укучыларның дөрес язуына ирешергә мөмкин», – ди М.Х. Корбангалиев [Корбангалиев, 1914, б. 116]. Методист «өйрәтү имласы укырга-язарга өйрәтүнең әүвәлге дәресләреннән башланып, урта мәктәпне тәмамланганчы дәвам итәргә тиеш» дип саный. Ул кабатлау имласы өйрәтү имласы дәресеннән соң үткәрелә һәм «алга таба яңа кагыйдәләр өйрәтергә кирәкме, я шул өйрәткәннәрен кабатлатуны дәвам итәргәме?» дигән сорауларны ачыкларга ярдәм итә» [шунда ук, б. 117].

М.Х. Корбангалиевнең «Дөрес язарга өйрәтү тәмринаты» дигән мәкаләсендә дөрес язарга өйрәтү өчен, кагыйдә аңлату гына җитми, укучыларны шул кагыйдәдән файдалана белергә, аңа туры китереп, мисаллар табарга өйрәтергә кирәклеге ассызыклана. Биредә автор бүгенге көндә дә киң кулланылышта булган дәрес планын тәкъдим итә:

1. Сыйныф тактасына язылган мисалларны укыту һәм кагыйдә чыгарту.

2. Мисалларны ишетелерлек ачык һәм китапча әйтеп яздыру. Мисалларның авыр, катлаулы булулары истә тотылып, укучылардан берничә мәртәбә кабатлатылганнан соң гына дәфтәрләренә яздыру.

3. Мисалларны дөрес язу җәһәтеннән җентекләү өчен, укытучы үткән дәресләрдә өйрәнелгән кагыйдәләргә бәйләнешле сүзләрне таптыра, авазларга аерттыра. Әгәр мисаллар арасында кагыйдәсе аңлатылмаган сүзләр очраса, ул вакытта укытучы әлеге сүзләрнең язылу кагыйдәләрен өйрәтә. Шул рәвешчә, бөтен мисаллар җентекләп тикшерелгәч, балалар кагыйдәне кабатлагач кына, дәфтәргә яздыра башларга кирәк.

4. Яздырганны дөресләү. Иң элек балалар хаталарын үзләре сизәргә тиеш. Хаталарны һәрвакыт сыйныфта, балаларның үзләре алдында төзәтү уңышлырак. Укытучы хаталарның астына кызыл белән сызып, дәфтәрләрен сыйныфка алып килә дә, аларны шәкертләргә

биргәнче, иң әүвәл хаталарын сыйныф тактасына язып тикшертә [Корбангалиев, 1914, б. 119].

Укучыларны мәктәптә дөрес язарга өйрәтү бүген дә иң кыен мәсьәләләрнең берсе булып санала. М.Х. Корбангалиевнең «Ана теле методикасы» дигән хезмәтендәге (1918, 1920) «сүзнең дөрес язылышында шикләнсәгез, сүзлек китабыннан карап язарга, кечкенәдән балаларны сүзлекләр белән эшләргә күнектерергә кирәк» дигән фикерен билгеләп үтәсе килә. Әлеге хезмәттә галим дөрес язарга өйрәтүдә имла, күчереп язу, ятлаганнарны язып карау кебек эш алымнарына да туктала [Корбангалиев, 1920, б. 188].

Галимнең «Ана теле методикасы» (1918; 1920) дөрес укырга һәм язарга өйрәтү методикасының ачык мисалы булып тора. Кызганычка каршы, М.Х. Корбангалиевнең әлеге хезмәте бүгенге көндә дә җентекләп өйрәнелмәгән. Ул бик күп фәнни хезмәтләрдә, мәкаләләрдә саналып, телгә алынып кына үтелә. Бу китап 1918 елда «Укытучы» журналының 1–7 саннарында басыла. 1920 елда әлеге хезмәт тулыландырылып бастырыла.

Китапның кереш өлешендә М.Х. Корбангалиев дидактиканың мөһим тармагы булган методикага билгеләмә бирә, *«<...> милләтебезне артка калудан саклардай һәм милләтебезнең рухына ярдәм итәрдәй динле вә әхлаклы милләт балалары тәрбияләп чыгару»* дип, максатны да төгәл билгеләп куя. *«Үз эшен белеп эшләүче яхшы эшчеләр, нык халык ияләре, хезмәтне булдыручы кешеләр һәм җаны гына сәламәт булмый, бәлки тәне дә таза булган кешеләр»*не ничек тәрбияләргә? Аларга нинди мәгълүмат бирергә? Күпме күләмдә бирергә? Хәзерге тел методикалары да шушы ук сорауларга җавап эзли. *«Без тәрбиянең, укытуның төгәл максат, бурычларын белгәндә генә, аларның хак һәм тугры булуларына ышанганда гына үзебезгә йөкләнгән бөек эшне алып бара алачакбыз. Киресенчә булганда, тәгълим вә тәрбия эшләрен яхшы итеп эшләп булмаячак. Алар бөтенләй кирәкмәгән артык эш булып кына калачак»*, – дип, китапны язуның максатын күрсәтә [Корбангалиев, 1920, б. 3].

Автор башлангыч сыйныфларда уку-язуга өйрәтүнең ысулларын өч өлешкә бүлә, һәрберсенә җентекләп тукталa. Мәсәлән, 1) хәрефләрне җыеп укыту ысулының *(тәркип ысуллары)* төп гамәле – «сүзнең өлешләреннән бөтен сүзгә күчү, ягъни укыту хәрефләрдән яки авазлардан башланып, иҗекләргә вә сүзләргә күчү; 2) *тәхлил ысуллары* – укыту бөтен сүздән яки җөмләдән башланып, аларның өлешләренә, ягъни иҗекләргә, авазларга яки хәрефләргә күчү; 3) *тәхлил-тәркип ысуллары.* Болары белән укытканда, тәркип, тәхлил ысуллары бер-берсе белән төрле рәвештә бәйләнеп баралар» [шунда ук, б. 40].

Уку-язуга өйрәтү эшен җиңеләйтеү максатыннан, автор рәсемнәр, шигырь-хикәяләр, уеннар, шакмакларны файдаланырга кирәклекне хуплый, дәреслекләрдә аларны иркен куллана. Рәсемле әлифбаларның тарихын тасвирлап бирә. Алты тигез өлешкә

бүленгән, һәрбер ягына берәр хәреф ябыштырылган шакмакларны XVII гасырда инглиз педагогы Локк тәкъдим иткән булган. Уйный-уйный укырга өйрәтүнең тамырлары Германиядән кергән.

Автор, хәреф белдерүне җиңеләйтү өчен, рус теле укытучылары тарафыннан балаларга, матур һәм җанлы итеп, кызыклы хикәяләр сөйләү алымына да шактый киң туктала: *«<...> бүген мин мәктәпкә килгәндә, юл буендагы бер баганага күз салдым. (Хәзер тактага шул баганаың рәсемен төшерәбез дип, такта өстеннән аска таба бер тугры сызык сызган). Шул вакытта мин кинәт кенә бу баганага таба очып килә торган бер кош күрдем. Бу кош багана тугрысына очып килеп җитте дә аның өстендә әйләнеп очып йөри башлады. Моның да рәсемен төшерәбез. Мин бара торган җирдән туктадым да, ни булыр икән, дип карап тора башладым. Кош багана өстендә әйләнеп очып торды да, «э-э-э» дип кычкырып очып китте. Менә сез, балалар, моннан соң әлифбаларыгызда хәзер мин тактага исемнәрен төшергән багана белән кошка охшаган хәреф күрсәгез, кошның «ай, ы, ы» дип чыелдавын исегездә тотыгыз. Бу хәреф «ы» авазының галәмәтедер»*, – ди [Корбангалиев, 1920, б. 63]. М.Х. Корбангалиевнең «Ана теле методикасы»нда иң кызыклы, бүгенге көн өчен актуаль бер бүлек бар: укырга өйрәтү методикасы. Автор, укырга өйрәткәндә, иң элек сүзлерне күреп, зиһенгә алырга, ягъни күзнең бер хәрәкәте белән аларны берьюлы эләктереп ала белергә кирәклекне аңлата, баланың «уку даирәсен» тиз хасил итү турында уйлана. Укуның тышкы җәһәте (укуның йөгереклеге, дөреслеге һәм кычкырып уку) һәм эчке җәһәте (аңлап һәм тәэсирле уку) турында тирән мәгълүмат бирә. *«Шәкертнең фикере ничаклы ачык булса, ул ничаклы белемле булса, аерым-аерым сүзләрнең мәгънәсен ничаклы тизрәк аңласа, сүзләрнең бәйләнешләрен ничаклы җиңелрәк белсә, ул шулкадәр яхшырак укыячак. Без балаларның зиһеннәрен үстерергә тырышсак, шуның белән аларның укырга өйрәнүен җиңеләйткән булабыз»*, – дип, методист нәтиҗә ясап куя [шунда ук, б. 64].

Акрын уку уйлау гамәлен киметә, аңлап укуга зур тоткарлык ясый. Шуңа күрә автор балаларны йөгерек укуга ияләндерергә кирәклегенә басым ясый һәм аңа ирешү юлларын да тәкъдим итә:

1) сыйныфта һәм өйдә бер нәрсәне кабатлатып укыту;
2) мөмкин кадәр яңа мәкаләләрне укыту;
3) телдән әйтергә читен булган сүзләрне күчереп яздыру;
4) укытучының үрнәк өчен укып күрсәтүе.

М.Х. Корбангалиев балаларның укуларында китә торган түбәндәге җитешсезлекләрне күрсәтә: а) сүзләрнең хәрефләрен төшереп уку яисә хәрефләрне бутап уку, б) сүзләрне бозып әйтү, в) сүзләрнең басымнарын ялгыш кую, г) сүзләрне язылганча уку. «Кычкырып укырга дигәч тә, ул акыру дәрәҗәсендә каты булырга тиеш түгел. Балаларның кычкырып укуына ирешү өчен, укытучының гел «ишетмим, кычкырыбрак укы!» дип әйткәләп торуы шарт», – дип искәртә галим [шунда ук, б. 65].

Башлангыч мәктәпләрдә үк баланы аңлап, тәрбияле укырга гадәтләндергәндә, һәр сүзнең тәэсир итү көченә игътибар итү, аерым-аерым фикерләр һәм әсәрнең өлешләре арасында булган бәйләнешне күрү, бөтен әсәрнең төп нәтиҗәсен аермачык белүне күз уңында тота. Алга таба М.Х. Корбангалиев укылган әсәрне, мәкаләне логик тикшерү тәртибен бирә. «Аю белән бабай», «Бүре белән торна» хикәяләре, Г. Тукайның «Туган авыл» шигыре, М. Гафуриның «Маймыл белән күзлекләр» мәсәле һ.б. өстендә эшләгәндә, сорау-җавап формасында аңлау-аңламауларын тикшереп карау, сүзлек эше, нәтиҗә чыгару өчен план төзү, план төзүне уку белән бәйләү, өлешләргә бүлеп исемләү кебек бүленешне тәкъдим итә. Биредә «Бүре белән торна» хикәясенең таблица-үрнәк планы да урын ала:

Кыскача җөмләләр төзү тәртибендә	Хикәя өлешләрен исемләү тәртибендә	Сораулар бирү тәртибендә
1) Бүренең тамагына сөяк кадалган.	1) Бүренең бәласы	1) Бүре нинди бәлага дучар була?
2) Ул торнадан тамагындагы сөякне алуны үтенгән.	2) Бүренең торнадан ярдәм соравы	2) Бүре торнадан нәрсә дип ялвара?
3) Торна аның тамагындагы сөякне алган.	3) Торнаның бүрегә иткән ярдәме	3) Торна бүрегә ничек ярдәм иткән?
4) Бүре торнага рәхмәт укыган.	4) Безнең рәхмәт сүзебез	4) Бүре торнага ничек ярдәм иткән?

Укытучының тәэсирле уку чараларына да бәйнә-бәйнә туктала. Мәсәлән, уку тәэсирле булсын өчен, салмак, җиңел, һәм ачык булырга тиеш, сүзләрнең ахыры йотылмасын, әйтелеп бетсен, ачык тавыш белән укылсын [Корбангалиев, 1920, б. 119]. Шулай итеп, автор башлангыч сыйныфларда ук тавыш дәрәҗәсе, басымны куя белү, тавышны үзгәртә белү, тукталышларны эшләүнең зарурлыгын ассызыклый.

Уку китапларын төзегәндә, иң әүвәл галим балаларның «нәрсә укуга зәвыклары барлыгын тикшереп белергә кирәклеген» әйтә. Нәтиҗәләре дә уйланырлык:

1. Күбрәк нәрсә укырга яратасың?

а) хикәяләр укырга – 73%;

ә) шигырьләр укырга – 22%;

б) әмсалар (кыйссалар) укырга – 5%.

2. Үзебез укырга яратабызмы, әллә кеше укыганны тыңларга яратасызмы?

а) үзебез укырга яратабыз – 77%;

ә) кеше укыганны тыңларга яратабыз – 23%.

3. Кешеләр хакында укырга яратабызмы?

а) кешеләр хакында укырга яратабыз – 38%;

ә) хайваннар хакында – 38%;

б) табигать хакында – 24%.

4. Бигрәк тә нинди хикәяләр укырга яратасыз?

а) озын хикәяләр укырга яратам – 80%;

ә) кыска хикәяләр – 20%.

5. Булган эш хакында укырга яратасыңмы, әллә әкият укыргамы?

а) булган эш хакында укырга яратам – 76%;

ә) әкият укырга яратабыз – 24% [Корбангалиев, 1920, б. 90].

Димәк, балалар өчен төзелгән уку китапларында кешеләр турында булган озын хикәяләрнең күбрәк булуы шарт. Укучылар кешеләр белән булган вакыйгалар турында озын хикәяләрне үзләре укырга яраталар икән.

Галим әхлакый һәм фәнни мәкаләләр, кыйссалар, әкиятләр, шигырьләр укыганда, төп фикерне аңлап, ачык итеп аңлата белү, төрле фәннәрдән хакыйкый мәгълүмат биреп, шуларны хасил итәргә зәвыкландыру һәм укучыны китап укырга гадәтләндерү кебек эшләрне ваклап-ваклап тикшерә.

Әлеге хезмәттә укырга һәм сөйләргә өйрәтү белән бер дәрәҗәдә рәсем ясау зур урын алып тора. Дөрестән дә, 1917 елга кадәрле булган мәктәпләрдә рәсем дәресләре юк дәрәҗәсендә. М.Х. Корбангалиев ана теле дәресләрендә балаларның рухын тәрбияли торган бер зур чараның рәсем икәнлеген ассызыклый. Укыган вә сөйләгәнне рәсемгә төшертү укучының «рухи тормышын аңларга, эчке галәмен һәм мәнфәгатьләрен өйрәнергә» мөмкинлек бирә, ди автор. «Ана теле методикасы»нда уку һәм сөйләү рәсем ясау белән бергә тыгыз үрелеп бара. Укылган әсәр яки мәкаләне җентекләбрәк istә калдыру максатыннан, туган тәэсирләрне рәсемгә төшертү, рәсемле планнар төзетү кебек эш төрләре укучыны уйларга, фикерләргә өйрәтә. «Иң элек шәкертнең күңелендә укыган әсәрләреннән дөрес тәэсирләр хасил булырга кирәк; соңра бу тәэсирләр бергә теркәлеп, бер рәсем булырга тиеш; шәкерт сөйләгәндә, бу рәсемне күз алдына китерә белергә кирәк: ул бу рәсемне хәтта, вакыйгага карап, фараз кылып төзергә һәм аларның үзләренең тәртибенчә хәтерендә тотарга тиеш», – ди автор [шунда ук, б. 99].

Мәгълүм булганча, бүгенге тел дәресләренә *фәнни, коммуникатив һәм тәрбияви максатлар* куела. Тәрбияви максат үз эченә инсафлы, гадел, зәвыклы һәм шәфкатьле балалар тәрбияләүне ала. Мондый балаларны тәрбияләүдә, һичшиксез, рәсемнәр, картиналар зур роль уйный. Кызганыч, ана теле дәресләрендә әле хәзер дә картиналар белән эшләү техникасы нык аксый: алгы һәм арткы планда картинаны тикшерү, сүзсез уку, терәк сүзләр, күләгәләр, тамгалар һ.б. эш алымнары юк дәрәҗәсендә.

Гомумән алганда, XX гасыр башларында күтәрелгән проблемалар – укырга, сөйләргә, язарга өйрәтү методикасы һәм аларның рәсем сәнгате белән бәйләнышы – бүген дә актуаль.

М.Х. Корбангалиев грамматиканың (сарыф вә нәхү дәресләре) сөйләү һәм язу телен үстерүдәге әһәмиятен, өйрәтү ысулларын

барлый. Шулардан бер ысулга аерым тукталып үтәсе килә. Тикшерү (тәхлил) ысулы методикада фәнни һәм гамәли ысуллардан санала. Галим җөмләгә яки сүз төркемнәренә анализ ясаганда, синтаксисны һәм морфологияне тирәнтен үзләштереп, гамәли куллана белү дә кирәк, ди. Мәсәлән, *«Гали балык тотты»*, «*Гали балык тоткан»* дигән җөмләләрдә ия дә, хәбәр дә ачыклангач, автор «*тотты*» белән «*тоткан*» фигыльләренең бер-берсеннән аермасын таптыра: «*тотты» дигәндә, Галинең балык тотканын сөйләүче күзе белән күргән буламы? «Тоткан» дигәндә, Галинең балык тотканын сөйләүче күзе белән күргән буламы*? [Корбангалиев, 1920, б. 158].

«Укыттырмак» дигән сүзне сүз төзелеше ягыннан тикшергәндә (тамыр *-укы-; -т, -тыр* – мәҗбүр итү өчен булган ялгаулыклар) иң элек кемне кемнән укыту мәгънәсен ачыкларга куша. Тикшерү барышында балага «сүзнең мәгънәсе һәм сүзнең тышкы рәвеше алмашыну белән ул мәгънәнең үзгәрүенә (*китап, китапчык, йөртмәк, йөрттермәк*)» сәбәп булуын искәртә. Шулай итеп, тикшерү ысулы белән эшләгәндә, кагыйдәләр кабат искә төшерелә, ныгытыла. Укучы иҗади эшли.

М.Х. Корбангалиев шәкертләрнең чыгарган кагыйдәләрен белү дәрәҗәсен тикшерү, сынау максатыннан ике алым тәкъдим итә:

1. Балаларга әзер материал бирелә һәм алар бу материал эчендә булган сарыф һәм нәхү кагыйдәләрен табып күрсәтәләр. Мәсәлән, балалар җөмләнең иясе белән танышкан булсалар, аларга ияне табып күрсәтү өчен җөмләләр бирелә.

2. Шәкертләр яңа чыгарылган кагыйдәгә туры килгән сүз һәм җөмләләрне үзләре уйлап табалар.

Авторның икенче алымы уңышлырак тоела, чөнки балалар мөстәкыйль эшли. Мисалларны халык авыз иҗатыннан, матур әдәбияттан яки тарих, табигать кебек предметлардан алырга була.

М.Х. Корбангалиев шәкертләргә асылына төшенмичә өстән генә карап эшләрдәй үрнәкләр биреп, күнегүләр эшләтүне кискен тәнкыйтьли: «гади сыйфаттан чагыштыру сыйфаты ясату өчен сүзләр бирелгәндә, шәкерт башта бу эшне аңлап эшләсә дә, соңга таба автомат рәвештә генә кушымчадан файдалана, аның мәгънәсен уйлап та карамый. Шул рәвешле һичбер уйлап тормыйча «*алтын – алтынрак*» дип язып куячак. Укучыларга кызыклы, катлаулы, тормышта кирәк була торган күнегүләр бирергә кирәк».

Дөрес язарга өйрәтү эше мәктәпләрдә иң авыр мәсьәләләрдән санала. Чынлап та кагыйдә ятлатып кына укучыны дөрес язарга өйрәтеп булмый. М.Х. Корбангалиев инша (язма өслүп) дәресләренә игътибарны күп бирә. «Инша дәресләре, – ди автор, – шәкертне күргән, белгән, ишеткән һәм тәҗрибә кылган нәрсәләре хакындагы «үз» фикерләрен, «үз» тәэсирләрен һәм «үз» тойгыларын башкаларга белдерә белергә өйрәтү дәресләре». Галим балаларның аңы югары, камил дәрәҗәле булуын ассызыклап, болай ди: «*Биш-алты яшьлек баланың рухы үзенең биш-алты еллык гомерендә олы кешенең аңына сыя алмаслык дәрәҗәдә күп яңа тәэсирләр хасил иткән була. Балаларның*

моннан соңгы рухи эшләре, үсеше фәкать бу балалык вакытында хасил иткән материалларына гына нигезләнеп башкарыла» [Корбангалиев, 1920, б. 136].

Методист хикәя төзетү, инша яздыруның ни тәртиптә уздырылырга тиешлеген дә ачыклый: «Хикәят төзетү өчен *«Чана белән таудан шуу»* темасын алыйк. Бу хикәятне эшләгәндә шәкертнең хәтерендә булган материал белән файдаланырга бик мөмкин. Чөнки аларның бик азы гына бу уенны уйнамаса, уйнамагандыр; аларның күңеленнән бу материалны алып чыгару өчен күбесенчә «Тагы нәрсә хакында язарсың?» дигән бер сорау бирү дә җитә. Балалар шунда ук нәрсә хакында язарга уйлаганнарын әйтергә ашыга башлаячаклар. Фәкать алар әйткәннең барысын «кабул итеп, үзләре белән бергәләп «Нәрсә хакында язсак яхшы булыр, моны ничек итеп яхшырак, тәэсирлерәк итәргә мөмкин?» соравына җавап рәвешендә үткәрергә кирәк [шунда ук, 137]. Чынлап та, шундый мисалларны укучыларның үз тормышларыннан алсак, аларның фикерләре булыр иде, алар аны башкаларга ачык, аңлаешлы итеп сөйләп тә, язып та аңлатырлар иде.

Дөрес язуга ирешүгә тәэсир итүче иң мөһим нәрсә – уку. Күрү хәтере –сүзләрнең дөрес язылу рәвешләрен күз алдына китерү белән дөрес язуны бераз җиңеләйтә. М.Х. Корбангалиев дөрес язуга ирешүнең түбәндәге шартларын билгели:

– шәкерт һаман дөрес язуны гына күреп торырга тиеш,

– дөрес һәм ачык сөйләнгән сүзләрне генә ишетергә тиеш,

– дөрес язу белән генә шөгыльләнергә тиеш,

– шәкертнең күрү һәм ишетү әгъзасы һәм кулы фәкать дөрес язу өстендә генә тәрбияләнсен [шунда ук, б. 138].

Бу бүлектә шулай ук. М.Х. Корбангалиевнең бик тә кыйммәтле бер фикерен ассызыклап үтәргә кирәктер: сүзне ничек язарга читенсенгән вакытта сүзлек китабыннан («Справочный орфографический словарь») карап, дөрес язарга, балаларны кечкенәдән сүзлекләр белән эшләргә күнектерергә. Бу гына да түгел, дөрес язарга өйрәтүдә имла, дөрес күчереп язу, ятлаганнарны язып карау кебек эш алымнарына да туктала. Әлеге китапта унтугыз дәреснең үрнәкләре, сарфый вә нәхви тикшерү, дәрескә анализ ясау кебек мөһим эшләр урнаштырылган [шунда ук, б. 188].

М.Х. Корбангалиев үзенең «Ана теле методикасы» дигән хезмәтенең йомгаклау өлешендә дәресләрне өч төргә бүлә:

1) башлау дәресләре,

2) хәзерлек дәресләре,

3) әлифба укыта башлау дәресләре.

Галим дәресләрнең һәр төренә җентекләп туктала. Бигрәк тә әлифба укыта башлау дәресләре турында тулы мәгълүмат бирә, 19 дәрес үрнәген тәкъдим итә: 1 нче дәрес – сүзтезмәләр, 2 нче дәрес – иҗекләр, 3 нче дәрес – авазлар, 4 нче дәрес – а авазының галәмәте, 5 нче дәрес – авазларны өйрәнүне дәвам итү, 6 нчы дәрес – язу (рәсем дәресе) һ.б.). Мәсәлән, 15 нче дәрескә тукталып үтик.

Дәреснең темасы: *Урманның файдасы һәм матурлыгы дигән темага инша язу.*

– Урман хакында булган нәрсәнең барын язабызмы?

– Юк, аның фәкать матурлыгы һәм файдасы хакында гына язабыз.

– Монда баш фикер нинди?

– Урман матурлыгы һәм аның киләчәге.

– Иншаны язганчы әүвәл нәрсә эшләргә кирәк?

– План төзергә кирәк.

– Язма эшебездә ничә мөһим өлеш булыр дип уйлыйсыз?

– Ике.

– Нинди ләр?

– 1) урманның матурлыгы; 2) урманның файдасы.

– Хәзергә икенче өлеше белән эшләмичә, урманның матурлыгы хакында гына язарбыз. Урманда нәрсә матур, нәрсә яхшы? Моны кем белә?

– Укытучы балаларның урман матурлыгы хакында әйткән фикерләрен үзләре әйткән тәртиптә тактага язып куя, язу ошбу рәвештә булыр дип фараз итик: матур яфраклар, чәчәкләр, үләннәр, биек-биек агачлар, кошлар сайравы. Моның соңында фикерләрне бер тәртипкә китерү мәсьәләсен хәл кылу өчен, әйтелгән җирләр тикшерелер, ягъни кайсын алдан, кайсын арттан язу һәм ни өчен алай язу мәсьәләсе каралыр.

– Урман кай вакытта матур була?

– Җәй көнендә.

– Елның башка вакытларында урман нәрсә белән матур була? Урман нинди файда китерә?

– Урманның файдасы:

1) урманны ягарга истигъмаль булуы;

2) урманда җиләк һәм гөмбә җыю;

3) сәламәтлек өчен кирәкле булган саф һава;

4) урманда юешлекнең саклануы;

5) урманның матурлыгы:

а) җәй көнендә:

– матур яфраклар,

– чәчәкләр,

– үләннәр,

– кошлар сайрый.

ә) яз көнендә: яңа саф ачык яфраклар.

б) көз көнендә: яфракларның төрле төстә булулары.

в) кыш көнендә: агачлардагы бәснең кояшта ялтыравы.

Урманның файдасы:

1) каралты салырга китә;

2) ягарга китә;

3) әйберләр ясарга китә;

4) юешлек саклый;

5) сәламәтлек өчен файдалы булган саф һава;

6) гөмбә һәм җиләкләр [Корбангалиев, 1920, б. 239].

Автор шәкертләрнең көче җитә алырдай эшләрне генә тәкъдим итәргә куша: «Көч җитә торган эш һәрвакыт файдалы була; көч җитми торган эш һәрвакыт кызыксыз һәм шуңа күрә файдасыз була» [шунда ук, б. 240]. Хезмәтне тикшереп чыкканнан соң, шуны әйтәсе килә: Мөхетдин Хафиз улы Корбангалиев – чын мәгънәсендә үз эшен белеп, яратып башкаручы методист, тәҗрибәле укытучы. Аның методик кулланмалары, мәктәп дәреслекләре бүген дә үрнәк булып торырлык.

1936 елларда М.Х. Корбангалиевнең «Мәгариф» журналында «Матур язу методикасы», «Укыту методикасы», «Грамматика укыту методикасы» исемле мәкаләләре дөнья күрә. Авторның «Матур язу методикасы» дигән мәкаләсендә язу техникасы һәм гигиенасы, гәүдә торышы, кулларның һәм иңбашларның, аякларның торышы, язганда бармакларның урыннары, ручканың дөрес тотылу-тотылмавын белү серләре, 11 төрле язуда хәзерлек күнегүләре башлангыч сыйныф укытучыларын күздә тотып язылган [Корбангалиев, 1936, 21].

М.Х. Корбангалиев «Укыту методикасы»нда әһәмиятле булган ике этапка туктала:

1. Укырга-язарга өйрәтү эшләренә хәзерлек этабы. Әлеге этапта уку дәресләрен укылганның эчтәлеген рәсемли торган картиналарны җентекләп тикшерү юлы белән, укылган нәрсә турында укытучының сорауларыннан әңгәмә юлы белән шигырьләрне күңелдән ятлау һәм сөйләү белән бәйләргә туры килә. Бу очракларның һәрберендә укыла торган нәрсәнең эчтәлеген сүзләрнең хәрефле сурәте белән бәйләргә кирәк.

2. Язуда әйтелешеннән аермасы булмаган кыска сүзләрне һәм фразаларны уку һәм язу, сүзләрнең хәреф-аваз составын акрынлап катлауландыра бару этабы:

– *язуда әйтелешеннән аерылмый торган яңа сүзләрне уку-язу дәресе;*

– *язуда әйтелешеннән аерылмый торган яңа сүзне язу-уку дәресе;*

– *язу дәресе;*

– *әлифба уку дәресе;*

– *дидактик материалдан файдалану юлы белән уку дәресе* [Корбангалиев, 1936, б. 26].

Дидактик материалдан файдалану юлы белән уку дәресләре сүз һәм фразаларның урыннарын алмаштырырга, кайбер сүз һәм фразаларны икенче сүз һәм фразалар белән бирергә, фразаларны яңа сүз кертү юлы белән җәелдерергә мөмкинлек бирә. Бередә шунысын да ассызыкларга кирәк: фразаларны үзгәртеп ясауның югарыда күрсәтелгән һәр алымы эшкә кирәкле булган төрлелек кертеп кенә калмый, укучыларның белемнәрен тикшерергә дә мөмкинлек бирә.

Галим, «Грамматика укыту методикасы» дигән күләмле мәкаләсендә ике иҗекле сүзләрне өйрәткәндә балаларга сүзләрнең иҗек составы принципларына тизрәк төшенергә ярдәм итә торган алымнарны күрсәтә:

1) иҗекләрне алмаштырып кую юлы белән бер мәгънәле сүзне икенче мәгънәле үзбаш сүзгә әйләндерү (*ята ~ тая, бата ~ таба* һ.б.);

2) бирелгән сүздән үзбаш мәгънәле яңа сүз итеп, аның бер кисәген аерып алу (*Төй-мә Мә төймә; Са-бир Бир Сабир* һ.б.);

3) тикшерелергә бирелгән сүзне кәгазь кисәгенә басма шрифт белән аерып, бу сүзне балалар белән бергә бөтен килеш уку;

4) укучылар белән бергә күреп зиһенгә алу өчен, һәрбер иҗекне аерып кую;

5) ахырдан кәгазь кисәген җәеп салу һәм балаларга сүзне бөтен килеш укып чыгарга кушу [Корбангалиев, 1936, б. 16].

Шулай итеп, беренчедән, әлеге алымнар ярдәмендә укытучы балаларны берничә тартык белән бергә җыелып килгән сүзләрне тиз итеп укырга өйрәтә ала, икенчедән, төрле кушымчалар ялгау аркасында сүзләрнең мәгънәләрендәге аерманы аңларга юнәлдерелгән сүзлек эшен бик җиңел үткәрә ала.

1920 – 1930 елларда татар теле рәсми рәвештә дәүләт теле дәрәҗәсенә күтәрелгәч, рус мәктәпләрендә, төрле уку йортларында, курс, түгәрәкләрдә татар телен өйрәнә башлыйлар. Бу елларда М.Х. Корбангалиев җитәкчелегендә (Р. Газизов, Х. Бәдигый, Г. Шәрәф, З. Бәдигуллин, М. Сафин, Ә. Бикбулатов һ.б.) программалар һәм дәреслекләр төзеп бастырыла [Сафиуллина, 2000, б. 25]: «Руслар өчен татар теле дәреслеге» (1924), «Грамматика татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка» (1924), «Русларга татар телен өйрәтү өчен кулланма һәм дәреслек» (1925), «Комплекс системасында ана теле укыту юллары» (1926) һ.б..

М.Х. Корбангалиевнең «Татар теле дәреслеге. Башлангыч мәктәп өчен» (1938), «Татар теле дәреслеге. Грамматика һәм дөрес язу» (1945) дигән китаплары кат-кат бастырыла. Автор әлеге дәреслекләрне төзүдә текстлар сайлауга да зур игътибар бирә. Галимнең «Татар теле дәреслеге» (1938) беренче сыйныфларны күз уңында тотып язылган. Әлеге дәреслек мәктәп бусагасын атлап керүче сабыйларны кечкенә генә өзекләр аша тормыш, тирә-як белән таныштыра. Дәреслектә рәсемнәр, күренекле шәхесләрнең портретлары (Ленин, Стаханов, Паша Ангелина, Максим Горький һ.б.) урын алган, плакатлар һәм таблицалар («Бәйлек сүзләр», «Күрсәтү алмашлыкларының килеш белән төрләнеше», «Исемнәрнең берлек һәм күплек саны» һ.б.) урнаштырылган. Текстлар аңлап укырга-язарга өйрәтү, балаларны матур язуга күнектерү, җөмләләр төзү, аларның фикерләү сәләтләрен, сөйләм телен үстерүне күздә тотып сайлап алынган.

Текстларның эчтәлегенә карап, өч өлешкә бүләбез:

1) хайваннар дөньясы,

2) ел фасыллары,

3) сугышта дошманны җиңү.

«Сугышта дошманны җиңү» дигән циклга караган текстлар бер-берсе белән логик эзлеклелектә бирелгән:

«Алмаз абый» (2 бирем, 15 бит);

«Без» (3 бирем, 15 бит);

«Диңгездә» (7 бирем, 16 бит);

«Кыйна дошманны» (6 бирем, 18 бит);

«Батыр бул» (7 бирем, 19 бит);

«Илеңне сакла» (8 бирем, 19 бит);

«Фашистларга үлем» (1 бирем, 23 бит) [Корбангалиев, 1938, б. 23] һ.б.

Ике шигырьнең авторы күрсәтелгән, димәк, калган текстларны үзе уйлап чыгарган. Укучылар хайваннарны, кошларны фигыльләр белән бергә үреп өйрәнгәннәр: *Эт өрә. Бүре улый. Күгәрчен гөрли. Ат кешни. Сыер мөгри. Сандагач сайрый. Тавык кытаклый* [Корбангалиев, 1945, б. 3]

Дәреслектә сузык, тартык авазлар, хәрефләр, алфавит, иҗек, сүзләрне бер юлдан икенче юлга күчерү турында да мәгълүмат бар.

Автор иҗеккә билгеләмә бирә һәм, укучылар хәтерләрендә озаграк калдырсыннар өчен, рамкалар эченә ала [шунда ук, б. 17]:

Сүз кисәкләргә бүленә. Сүзнең мондый кисәкләре иҗек дип атала. Без сүзне әйткәндә ничә сулыш алсак, анда шулкадәр иҗек була.

М.Х. Корбангалиевнең «Татар теле дәреслеге. Грамматика һәм дөрес язу» (1945) китабы бай мәгълүматлы: хикәя, сорау, өндәү җөмләләр, эндәш сүз, берничә ияле һәм хәбәрле, тиңдәш иярчен кисәкле җөмләләр, баш һәм иярчен җөмлә, туры сөйләм; исемнәрнең тартым белән төрләнеше, тартым кушымчалары белән төрләнгән исемнәрнең килеш белән төрләнеше, чагыштыру һәм арттыру дәрәҗәсендәге сыйфатлар, боерык фигыль, рәвеш, бәйлекләр, теркәгечләр, кушма сүзләр, кыскартылган сүзләр һ.б. Китапта өч схема үрнәк итеп тәкъдим ителә. Бу дәреслектә галим текстларны шулай ук өч өлешкә бүлә:

1) Кызыл Армия,

2) күренекле әдипләр, шәхесләр,

3) файдалы киңәшләр.

Биредә текстларның кайдан, кемнән алынуы төгәл күрсәтелгән [шунда ук, б. 37].

Галимнең китаплары тагын шунысы белән үзенчәлекле: дәреслек ахырында татарча-русча терминнар сүзлеге урнаштырылган. Хикәя, шигырь, табышмак, җыр, мәкаль кебек әдәби материаллар да бар: *Ябага тайны хурлама, язга чыккач ат булыр; Яхшы белән юлдаш булсаң, эшең бетәр, Яман белән юлдаш булсаң, башың бетәр; Чебешне көз көне саныйлар* һ.б. Текстлар нигездә Г. Тукай, Ф. Кәрим, М. Җәлил, Г. Гобәй, К. Нәҗми, М. Максуд, Һ. Такташ, Т. Гыйзләт һ.б. әсәрләреннән алынган. Бу өзекләргә карап, автор укучыларда әхлакый сыйфатлар булдыру, туган илне саклау, үз эшен белеп эшләүче яхшы белгечләр тәрбияләүне күздә тота.

М.Х. Корбангалиевнең татар теле дәреслекләрендә тел материалын ныгыту күнегүләре дә уңышлы эшләнгән: текстны укып чыгыгыз, мәгънәләренә карап, җөмләләрнең төрләрен билгеләгез; җөмләләрнең иярчен кисәкләрен төшереп калдырып, текстны күчереп языгыз; тиешле тыныш билгеләрен куеп, текстны күчереп языгыз;

«Яңа елны каршы алу», «Чаңгы ярышында», «Ёлка көннәре» дигән темаларның берсенә сочинение языгыз һ.б. [шунда ук, б. 10].

Гомумән алганда, М.Х. Корбангалиевнең татар теле дәреслекләре бик уйлап эшләнелгән: текстлар белән эшләү, сүзлек эше, грамматик материалны үзләштерү, сәнгатьле уку, грамоталы итеп язу күнекмәләрен булдыру, иҗади характердагы күнегүләр белән эшләү. Галимнең методик хезмәтләрен барлап, татар теле дәреслекләренә күзәтү ясап чыккач, шундый фикергә киләсең: ул оста укытучы да, методист та, балаларның холкын белгән сизгер психолог та, тәрбияче дә. Аны XX гасырның беренче яртысында үз халкына армый-талмый хезмәт иткән, күләмле методик хезмәтләр язган педагоглар арасында иң тәҗрибәлесе дип әйтергә тулы нигез бар.

Әдәбият

Вәлиева Ф.С. М.Х. Корбангалиевнең татарларга һәм татар булмаганнарга татар теле укыту буенча методик системасы: пед. фән. канд. ... дис. Казан, 1951. 286 б.

Ибраһимов Ф.И. Белем әлифбадан башлана. Казан: Мәгариф, 1994. 256 б.

Корбангалиев М. Дөрес язарга өйрәтү тәмринаты // Мәктәп. 1914. № 5–6. Б. 116–118.

Корбангалиев М.Х. Ана теле методикасы. Казан: Корылтай, 1920. 245 б.

Корбангалиев М. Укыту методикасы // Мәгариф. 1936. № 8. Б. 20–26.

Корбангалиев М. Матур язу методикасы // Мәгариф. 1936. № 8. Б. 26–31.

Корбангалиев М. Грамматика укыту методикасы // Мәгариф. 1936. № 9. Б. 16–20.

Корбангалиев М.Х. Татар теле дәреслеге. Башлангыч мәктәп өчен, дүртенче кисәк. Казан: Татгосиздат., 1938. 68 б.

Корбангалиев М.Х. Татар теле дәреслеге. Башлангыч мәктәп өчен, дүртенче кисәк. Казан: Татгосиздат., 1945. 30 б.

Сафиуллина Ф.С. Галим һәм замана // Фән һәм тел. 2000. № 2. Б. 25–28.

Хаков В.Х. Тел – тарих көзгесе. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 295 б.

Ханбиков Я.И. История развития педагогической мысли татарского народа. Казань: КГПИ, 1975. 160 с.

Шакурова М.М. Становление и развитие методики преподавания татарского языка в иноязычной аудитории // Научный Татарстан. 2010. № 3. С. 207–214.

Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры XX гасыр). Казан: Ихлас, 2012. 144 б.

Шарафутдинов З.Т., Ханбиков Я.И. Педагогическая деятельность и педагогические взгляды Мухутдина Курбангалиева // История педагогики Татарстана. Казань: Изд-во КГПИ, 1998. 340 с.

Шәкүрова Мөслимә Мәгъсүм кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Гыйниятуллина Лилия Миңнулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре